

П. И. КАРИШКОВСЬКИЙ

ДО ПИТАННЯ ПРО ДАТУ ОЛЬВІЙСЬКОГО ДЕКРЕТУ НА ЧЕСТЬ ПРОТОГЕНА *

Питання про датування ольвійського декрету на честь Протогена настільки важливе для вивчення історії Північного Причорномор'я епохи античності, що не варто, мабуть, доводити доцільність його розгляду, тим більше, що за останній час розкопки Ольвії дали, на наш погляд, археологічні та епіграфічні матеріали для його розв'язання. Розглянемо спочатку ті досить різноманітні погляди щодо визначення дати декрету, які поширені у науковій літературі.

Протогенівський декрет привернув увагу вчених своїм надзвичайно багатим змістом відразу ж після його публікації (у 1882 р.), але перші спроби визначити дату декрету були зроблені без будь-якої серйозної аргументації. Однак уже в другій половині 30-х років минулого століття були висловлені такі думки щодо його дати, які ще й сьогодні мають своїх послідовників.

На чому ж ґрунтувалися В. С. Шмідт і К. Цейс, які звернулися до вивчення декрету у 1836—1837 рр.? Історія Ольвії була в той час майже зовсім невідома, обидва автори при датуванні протогенівського декрету аналізували етнічні терміни, що містяться у документі. В. С. Шмідт так і пише, що згадка про галатів, які загрожували ольвіополітам за часів Протогена,— це єдине, що може пролити світло на датування пам'ятки. Дослідник не вважав цих галатів центральноєвропейськими боями, придунайськими таврискими або малоазійськими галатами, а вбачав у них кельтів, які з'явилися у 70-х роках III ст. до н. е. на території Фракії. Оскільки ж панування цих фракійських кельтів було повалено місцевими племенами в передостанньому десятиріччі того ж III ст. до н. е., то В. С. Шмідт датував ольвійський декрет відрізком часу між 279 і 213 рр. до н. е.¹

К. Цейс звернув особливу увагу на скірів, які згадані в протогенівському декреті як союзники галатів; скіри стають відомими античним письменникам значно пізніше, ніж галати, і були вони не кельтським, а германським племенем. За К. Цейсом, союз галатів з скірами виключає можливість вбачати в перших кельтів з Фракії; мова може йти тільки про бастарнів, які при своїй появі на історичній арені (у 80—70-х роках II ст. до н. е.) не відрізнялися грецькими авторами від

* Стаття була надіслана в ІА АН УРСР до опублікування на цю тему статті Т. М. Кніпович (ВДИ, 1966, № 2).

¹ W. S. Schmidt. Das olbische Psephisma zu Ehren des Protogenes.— Rheinisches Museum für Philologie, IV, München, 1835—1836, стор. 357, 571 і сл.

галатів. Отже, К. Цейс декрет на честь Протогена відносить не до III, а до II ст. до н. е.²

Висновки В. С. Шмідта і К. Цейса не задовольнили найвидатнішого епіграфіста середини XIX ст. Августа Бека, але він виклав свої міркування з приводу дати протогенівського декрету в надзвичайно обережній формі (це цілком зрозуміло, якщо прийняти до уваги, що мармурова стела з текстом постанови на честь Протогена до 1880 р. зберігалася в маєтку її власника біля с. Стольне на Чернігівщині). А. Бек пише, що він не заперечував би проти датування його II чи I ст. до н. е., тобто часом перед спустошенням Ольвії гетами³. Дійсно, Т. Моммзен відносив декрет до часів Мітрідата⁴.

Більшість вчених середини XIX ст. поділяла думку К. Цейса і вважала, що декрет відбиває події другого або третього десятиріччя II ст. до н. е.⁵

У першій половині 60-х років минулого століття декрет на честь Протогена, який потрапив, нарешті, до Петербурга, уважно вивчав В. В. Латишев. У першому виданні свого славнозвісного корпусу написів Північного Причорномор'я він підтримав точку зору В. С. Шмідта⁶ і докладно виклав свої міркування у відповідному розділі дисертації. Тут В. В. Латишев, погоджуючись з В. С. Шмідтом, додає до його аргументів ще й свої. Він прийшов до висновку, що декрет відноситься до часу від початку 70-х до середини 40-х років III ст. до н. е.⁷

Проте, ознайомившись із знайденим на о. Делос декретом на честь ольвіополіта Посідея, В. В. Латишев фактично відійшов від своєї першої дати. Він писав, що протогенівський декрет відноситься «приблизно до другої половини III і першої чверті II ст. до н. е.», і на тій же сторінці відзначає, ніби новознайдений делоський документ повністю підтверджує його аргументацію, викладену у дисертації⁸. Певна нечіткість спостерігається і в коментарії до протогенівського декрету в другому виданні причорноморських епіграфічних документів. В. В. Латишев ніде безпосередньо не встановлює дату пам'ятки, а відсилає читачів до статті в першому виданні, до своєї дисертації та замітки про делоську проксенію Посідея⁹.

В кінці XIX ст. стало зрозумілим, що датування декрету на честь Протогена виключно на основі розгляду його етнічних термінів не може задовольнити вимог науки. З одного боку, було звернено увагу на можливість вбачати в галатах, згаданих в документі, не тільки фракійських кельтів або бастарнів, а й кельтське плем'я брітолагів, що жили на північ від дельти Дунаю; при цьому «галатська теорія» також приводить до другого або третього десятиріччя II ст. до н. е. як до наймовірнішої дати документа¹⁰. З другого боку, серед числен-

² K. Zeuss. Die Deutschen und die Nachbarstämme, München, 1837, стор. 61 і сл., 127 і сл.

³ IG, II (1843), № 2058, стор. 122 (пор. стор. 85—86).

⁴ Т. Моммзен. История Рима, т. II, М., 1937, стор. 257.

⁵ Серед них знаходимо таких істориків, як Дж. Грот, Макс. Дункер; знавців історичної географії, як Укерт, Брун; філологів, як, наприклад, К. Мюленгоф; але всі вони нічим істотним не доповнили аргументацію Цейса.

⁶ IOSPE, I (1885), № 16, стор. 39—40.

⁷ В. В. Л а т ы ш е в. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии, СПб., 1887, стор. 86.

⁸ В. В. Л а т ы ш е в. К истории города Ольвии.— ЖМНП, 1890, № 2, відділ класичної філології, стор. 68—71.

⁹ IOSPE, I² (1916), № 32, стор. 52.

¹⁰ Ф. А. Браун. Разыскания в области гото-славянских отношений, I, СПб., 1899, стор. 99 і сл., 104 і сл., 117, 126; L. Niederle. Slovanské starozitnosti, I, 2, Praha, 1904, стор. 304 і сл.; Ф. Слюсаренко. Грецько-скитські взаємовідносини II ст. до н. е.— Зб. на пошану Т. Г. Масарика, ч. I, Прага, 1925, стор. 272, 276.

них прихильників «бастарнської теорії» все частіше знаходяться вчені, які відстоюють порівняно ранню дату. К. Кречмер, наприклад, відносить його до III ст. до н. е., К. Пач приймає дату, встановлену Гіллером у третьому виданні відомої диттенбергерівської збірки грецьких написів, а саме — близько 230 р. до н. е., а М. І. Ростовцев навіть відсуває протогенівський декрет до часів перед 260 р. до н. е.¹¹

З наведеного огляду різних думок, висловлених дослідниками відносно дати ольвійського декрету, видно, що його неможливо датувати, обмежуючись аналізом одних лише етнічних термінів, як це пропонували В. С. Шмідт і К. Цейс. Не можна забувати, що й сама історія центральноєвропейських, придунайських та причорноморських племен другої половини I тисячоліття до н. е. ще й досі не може вважатися за встановлену з цілковитою певністю. Можна датувати на основі самого протогенівського декрету події етнічної історії стародавньої Європи¹² або, навпаки, віднести цей важливий документ до першої-ліпшої історичної ситуації. Однак блискучі наслідки розкопок Ольвії, розпочатих Б. В. Фармаковським і успішно продовжених радянськими археологами, ставлять сучасного дослідника в умови, які не можна порівнювати не тільки з часом В. С. Шмідта і К. Цейса, а навіть і з 80-ми роками XIX ст., коли формувалася історична концепція В. В. Латишева. Останній, як відомо, вважав, що занепад Ольвії розпочався незабаром після облоги міста Зопіріоном, воєначальником Олександра Македонського, і не мав ніяких сумнівів щодо можливості віднести критичне становище ольвіополітів, про яке повідомляє протогенівський декрет, до першої половини III ст. до н. е.¹³ Проте вже Е. Р. Штерн констатував на підставі розкопок перших років XX ст., що III ст. до н. е. в цілому було часом матеріального добробуту Ольвії¹⁴, і така думка знаходить беззаперечну підтримку у нових відкриттях. Не наводячи тут всієї сукупності відповідних матеріалів, підкреслимо, що на агорі, тобто у місці, де зосереджувалося ділове і суспільне життя ольвійських громадян, рештки будівель свідчать про розквіт міста; на теменосі, в оточенні релігійно-культових споруд, у середині III ст. до н. е. було побудовано храм Зевса. Житлові квартали Верхнього і Нижнього міста також свідчать про добробут значної частини населення протягом майже всього III ст. до н. е.¹⁵

До початку II ст. до н. е. не може бути й мови про таку картину воєнної небезпеки, що нависла над Ольвією, та господарського занепаду ольвійської хори, яка відома з протогенівського напису. Цей період припадає на II ст. до н. е.; матеріальні пам'ятки міста і навколишніх поселень свідчать, що у цей час ольвіополіти переживали великі труднощі, причину яких можна з'ясувати в світлі повідомлень декрету на честь Протогена. Отже, 230 р. до н. е., яким датує цей напис таке авторитетне видання, як диттенбергерівська збірка грецьких написів¹⁶, може розглядатися, беручи до уваги деяку неточність архе-

¹¹ K. Kretschmer. Sciri, RE, II—A, Stuttgart, 1921, стор. 824; C. Patsch. Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa, V, 1, Wien, 1932, стор. 5 і сл. (пор. SIG, I³ (1915), № 495, стор. 737). Погляд Ростовцева викладено у рецензії на книгу Пача (Gnomon, X, München, 1934, стор. 2—3); див. також САН, VIII, стор. 573, примітка 3.

¹² Пор., наприклад, D. M. Pippidi. Epigraphische Beiträge zur Geschichte Histrias, Berlin, 1962, стор. 15.

¹³ В. В. Латышев. Исследования..., стор. 66 і сл.

¹⁴ E. von Stern. Die Griechische Kolonisation am Nordgestade des Schwarzen Meeres im Lichte archäologische Forschung.—Klio, IX, Verlin—Wiesbaden, 1909, стор. 138 і сл.

¹⁵ Див. праці О. М. Карасьова, Т. М. Кніпович, О. І. Леві, Л. М. Славіна та інших дослідників Ольвії, вміщені у тематичних збірках (Ольвія, I, II, К., 1940—1958; Ольвія и Нижнее Побужье.—МИА, № 50, М.—Л., 1956; Ольвія. Теменос и агора, М.—Л., 1964) і в археологічних періодичних виданнях.

¹⁶ SIG, I³, № 495, стор. 737; SIG, I², № 226, стор. 361.

ологічних датувань, не як найімовірніша, а тільки як найдавніша, і якщо галати, згадувані в протогенівському декреті, справді фракійські кельти, то декрет Протогена можна віднести до 213 р. до н. е., як вважав, наприклад, С. О. Жебелєв¹⁷. Оскільки ж експансія фракійських галатів у північно-західному напрямку не знаходить підтримки у відомих джерелах¹⁸ і в декреті йдеться, мабуть, про брітолагів або бастарнів¹⁹, загальноісторичні міркування не виключають по суті і дещо пізнішої дати — приблизно кінець III — перші десятиріччя II ст. до н. е., як вважають деякі радянські вчені²⁰. Отже, історичне датування напису, як і всякого епіграфічного документа, встановлює досить широкі межі для його хронологічного датування, уточнити яке треба іншими методами.

Тепер доцільно розглянути ті аргументи, якими В. В. Латишев підкріплює прийняті ним історичні міркування В. С. Шмідта. Докладно виклавши думки цього дослідника, В. В. Латишев додав, що він не бачить ні в загальному характері письма, ні в формах окремих літер таких ознак, які були б серйозною перешкодою для віднесення документа до III ст. до н. е.²¹ Як приклад далі вказується, що серповидна сигма і підковоподібна омега зустрічаються навіть у написах IV ст. до н. е.²² Вся дальша аргументація побудована вже не на палеографічному, а на просопографічному аналізі. В. В. Латишев характеризує цілу групу ольвійських епіграфічних документів, які він вважав одночасними з протогенівським декретом: це будівельні і присвятні написи Клеомброта сина Пантакла, Гевресібія сина Деметрія і Агрота та Посідея синів жерця Діонісія²³. Зустрічаючи імена двох перших і Діонісія сина Агрота у великому списку ольвійських громадян²⁴, де названо також Геросонта сина Протогена, у якому В. В. Латишев визнає батька відомого Протогена, дослідник стверджує тотожність всіх згаданих однойменних ольвіополітів і відрізняє між ними представників двох поколінь. Клеомброта, Гевресібія, жерця Діонісія та Геросонта він відносить до старшого покоління, Агрота зі своїм братом Посідеєм і Протогена — до молодшого²⁵.

Переходячи до встановлення абсолютної хронології перелічених епіграфічних документів, В. В. Латишев відносить один з будівельних написів Клеомброта (присвяту башти) до кінця IV ст. до н. е., другий (запис про будівництво пілона і частини стіни) — до початку III ст. до н. е., а документи Гевресібія і синів жерця Діонісія — до першої половини III ст. до н. е. Деякі сумніви викликала у В. В. Латишева дата каталога ольвійських громадян, який за формою літер міг бути визнаний пізнішим, проте він вважає за маловірогідне, щоб

¹⁷ С. А. Жебелєв. Северное Причерноморье, М.—Л., 1953, стор. 87, 266. До III ст. відносить декрет також В. Д. Блаватський (В. Д. Блаватский. Процесс исторического развития античных государств Северного Причерноморья.— ПИСП, М., 1959, стор. 29).

¹⁸ Г. Кацаров. Келтите в стара Тракия и Македония.— Списание на Българската Академия на науките, клон историко-филологичен и философско-обществен, т. X, София, 1919, стор. 41; И. Венедиков. Келтското нашествие в наши земи през III в.— Исторически преглед, XI, София, 1955, стор. 77.

¹⁹ Визначенню племен, які згадані у декреті на честь Протогена, нами присвячена окрема стаття.

²⁰ В. Ф. Гайдукевич. Боспорское царство, М.—Л., 1949, стор. 535; Т. Н. Книпович. Население Ольвии VI—I вв. до н. э. по данным эпиграфических источников.— МИА, № 50, стор. 129; Д. Б. Шелов. Античный мир в Северном Причерноморье, М., 1956, стор. 95; Л. М. Славин. Периодизация исторического развития Ольвии.— ПИСП, стор. 99—100, примітка 43.

²¹ В. В. Латишев. Исследования..., стор. 83.

²² Пор. також висловлювання В. Діттенбергера (SIG, I², № 226, стор. 361).

²³ IOSPE, I², № 179—180, 187, 189.

²⁴ IOSPE, I², № 201.

²⁵ В. В. Латишев. Исследования..., стор. 84.

у всіх згаданих осіб були однойменні онуки, і додає, вже як останній аргумент, що для цих ранніх часів відомо настільки мало ольвійських епіграфічних документів, що на підставі одного лише письма майже неможливо висловлювати цілком певні думки про час кожного з них²⁶. З цього випливає, що список ольвіополітів також можна відносити до того ж часу, що й згадані написи, а декрет на честь Протогена датувати періодом існування галатської держави у Фракії, тобто 279—213 рр. до н. е., певніше першою, ніж другою половиною зазначеного періоду²⁷. Знахідки нових документів — вже згадуваного делоського декрету на честь ольвіополіта Посідея і будівельного напису Пантакла сина Клеомброта — не примусили В. В. Латишева переглянути питання про всі ці епіграфічні пам'ятки в цілому; він розглядав його як остаточно вирішене, що знайшло відбиття у другому виданні корпусу причорноморських написів і в окремих статтях²⁸.

Не можна сказати, що погляди В. В. Латишева не викликали ніяких заперечень. Так, Е. Міннз цілком слушно вказав на те, що делоський декрет, дата якого визначається близько 180 р. до н. е., руйнує просопографічні аргументи В. В. Латишева²⁹. Справді, голосування для затвердження постанови делосців на честь ольвіополіта Посідея сина Діонісія провадив Никанор син Никанора, який згадується в інших делоських документах у 180 і 176 рр. до н. е.; Діодор, якого було вшановано в той самий час (обидві постанови делоських громадян записані на одній плиті), дістав права проксена з ініціативи Тімесієрга сина Андротала, що згадується у 178 та 173 рр. до н. е.³⁰ У той же час делоські декрети за їх палеографічними ознаками слід визнати ранішими за католог ольвійських громадян, бо вони написані особливим курсивним шрифтом, і з найбільшою вірогідністю датувати серединою II ст. до н. е.³¹ Отже, Клеомброт син Пантакла, як і Пантакл син Клеомброта, які жили на межі IV і III ст. до н. е., аж ніяк не можуть бути ототоженені з однойменними ольвіополітами, що внесені до згаданого списку громадян. Треба відрізняти й Гевресібія, який потрапив до списку, від Гевресібія, чия статуя була присвячена народом Зевсу ще у III ст. до н. е. Діонісій син Агрота, ім'я якого стоїть у списку, був не батьком делоського проксена Посідея, а племінником, братом Діодора, якого вшанували делосці разом з його дядьком. Нарешті, і Геросонт син Протогена, чие ім'я читається у тому ж списку середини II ст. до н. е., не може бути визнаним за батька загальновідомого Протогена, тим більше, що нам не відомо ім'я діда останнього³².

З усього попереднього викладу стає ясним, що датування декре-

²⁶ В. В. Латышев. Исследования..., стор. 85—86.

²⁷ Там же, стор. 86.

²⁸ IOSPE, I², стор. 195—196, 206, 207, 208, 219—220; В. В. Латышев. Эпиграфические новости из Южной России.— ИАК, вып. 33, СПб., 1909, стор. 42; пор. також його статтю, згадану вище (примітка 8).

²⁹ E. H. Minns. Scythians and Greeks, Cambridge, 1913, стор. 126; стор. 462, примітка 8; стор. 463, примітка 1.

³⁰ Б. Н. Граков. Материалы по истории Скифии в греческих надписях.— ВДИ, 1939, № 3, стор. 257—258. Етнікон Діодора не зберігся, але П. Руссель у коментарії до виданих ним делоських документів твердить, що він був також ольвіополітом, і виравляє ім'я його батька (на плиті читається ΑΡΩΤΟΥ), влізнаючи у ньому Агрота брата Посідея, відомого з ольвійського напису (IOSPE, I², № 189), з цим погоджується Б. М. Граков.

³¹ Т. Н. Книпович. Население Ольвии VI—I вв. до н. э. по данным эписграфических источников.— МИА, № 50, стор. 130; Е. И. Левин. Ольвийская агора, там же, стор. 104.

³² Т. Н. Книпович. Население Ольвии VI—I вв. до н. э. по данным эписграфических источников.— МИА, № 50, стор. 129—131; пор. стор. 136 і сл., № 5, 44, 64, 65, 77, 78, 98—101, 129—130, 142, 146; В. В. Латышев. Исследования..., стор. 83—86.

ту на честь Протогена за допомогою просопографічних даних приводить до того ж висновку, що й датування на підставі загальноісторичної обстановки: перша половина і середина III ст. до н. е. категорично виключаються, і треба уточнити час напису у межах останніх десятиріч III і перших десятиріч II ст. до н. е. Для цього слід зверну-

Рис. 1. Декрет на честь Протогена (деталь: бік А, рядки 57—73).

тися до палеографічного вивчення документа, хоч умови його зберігання, на жаль, ще й сьогодні утруднюють цю справу³³.

Шрифту декрету на честь Протогена не може бути охарактеризований тут з вичерпною повнотою, проте найважливіші його особливості необхідно відзначити. Перед нами невимушене, впевнене письмо, що вже відійшло від вишуканого і водночас строгого шрифту IV і початку III ст. до н. е. і наблизилося своїми легкими вигинами прямих ліній, апексовидними потовщеннями і де-не-де штрихами на їх кінцях до манерного курсивного шрифту пізньоелліністичного часу (рис. 1). Крім зігнутої ліній та наявності апексів, впадає в очі і деяка недбайливість майстра, бездоганна грамотність та висока професіональна виучка якого заслуговують поваги. Різьбяр не вважав, безумовно, необхідним надавати усім літерам млявої одноманітності: він жививає поруч з рівнобічною Δ зменшену, трохи підняту до верхньої частини рядка відміну з прямокутною вершиною³⁴, досить вільно варіює пропорції та форму Π³⁵, надає різних нахилів боковим гастам М та приєднує їх до різних місць її середніх ліній³⁶ і т. д. Завдяки цьому письмо в цілому, незважаючи на значні розміри тексту, справляє враження легкості і не втомлює читача.

³³ Декрет стоїть у погано освітленому місці, на площадці сходів бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедрина у Ленінграді.

³⁴ Перша форма: Α17₁₂, 21₂₇, 22₂₅. 31, 50₁, 57₁₉; друга форма: Α19₂₇, 34₂₁, 49₁₇, 61₈, 13, 63₁₄; обидві форми поряд: Α6₈, 11.

³⁵ Форма з різними вертикалями: Α7₁₂, 23₂₀, 25₂₄; висока літера з укороченою правою гастою: Α28₈, 52₄, 68₂₆; низька, широка літера з такою ж правою гастою: Α9₉, 18, 44₅, 71₂₃; різні форми одна біля одної: Α37₂₀, 29; 56₅, 9, 18, 28.

³⁶ Пор. Α3₂₃, 12₁₉, 30₁₇, 21, 61₂₈; також Α6₂₂, 49₁₁, 54₁₅ і Α7₂₁, 35₁₀, 81₂₁; різні форми у одному слові, див., наприклад, Α29₃, 7.

Переходячи до характеристики окремих елементів шрифту (рис. 2), треба, насамперед, відзначити зменшення розмірів круглих в основному обрисі літер (тобто Θ, Ο, Σ, Ω), що завжди підняті до верхніх частин їх сусідів. Літери Β та Ε вузькі, вертикально подовжені, перша своєю верхньою половиною не перекиває відносно великої Ρ, верхня лінія другої дорівнює нижній або незначно перебільшує її, середня — коротша від обох крайніх. Такі літери, як Γ, Π, Τ, широкі, часто трохи присадкуваті, горизонталь у них перебільшує вертикаль.

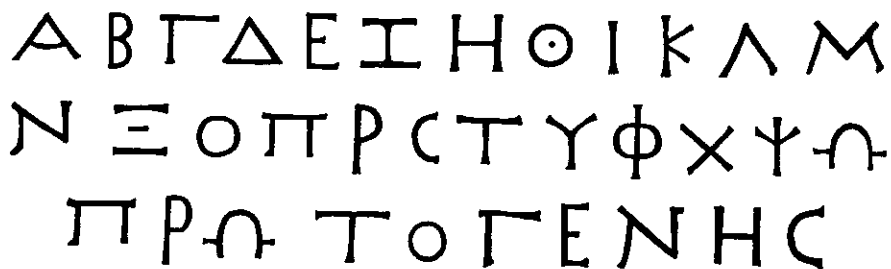

Рис. 2. Зразок письма декрету на честь Протогена (за В. В. Латшевим).

Широкі також Μ, Χ та Ε; остання складається з трьох окремих рисок, причому середня — коротша від обох крайніх. Ν — також здається широкою, проте це залежить не стільки від відстані між її вертикалями, скільки від того, що нахилена лінія цієї літери виходить зліва за верхній кінець мачти, яка прикрашена знизу звернутим ліворуч штрихом; такі однобічні риси (Zierstriche) прикрашають також нижні кінці вертикалі Γ, іноді також лівих гасг Π та Α³⁷, а середні лінії Μ у переважній більшості випадків трохи виходять за верхні кінці її бічних ліній, які завжди розходяться внизу. Горизонталь літери Π виходить за межі обох вертикалей, причому права з останніх найчастіше коротша за ліву та позбавлена знизу оздоблювальної риси³⁸. Горизонталь великої Α здебільше трохи вигнута донизу, але зустрічається і Α з переламаною перекладиною³⁹. Α та у більшості випадків Δ зберігають пропорції рівнобічного трикутника, проте Δ звужена у нижній частині; звужена також Η, горизонталь якої трохи піднято догори. Κ має сильно укорочені, нахилені під гострим кутом одна до одної риси у своїй правій частині. Θ з крапкою у центрі одного розміру з літерою Ο. Якщо згадати про своєрідну підковоподібну Ω та лунарну сигму, які хоч і не мають самостійного значення для датування, але накладають певний відбиток на шрифт документа в цілому, стає ясним, що перед нами дещо своєрідний, проте витриманий шрифт лапідарного письма кінця III — перших десятиріч II ст. до н. е.

Дальше уточнення дати декрету може йти шляхом порівняння його з більш-менш твердо датованими написами Причорномор'я. Так, протогенівський декрет, безсумнівно, давніший, ніж присвята боспорських фіасітів, яка датується на основі згадки про царя Перісада і царицю Камасарію приблизно серединою II ст. до н. е.⁴⁰, і договір херсонесців з царем Фарнаком Понтійським (179 р. до н. е.)⁴¹ або надзвичайно близький до останнього за характером письма істрійський декрет на

³⁷ Наприклад, Β5₁₈, 27₅, 36₂₉; Β2₇, 13₁₃, 61₂₂; Β10₁₆, 30₃₁, 34₂₉.

³⁸ У епіграфічному шрифті IOSPE всі Π показані з рівними мачтами.

³⁹ Наприклад, Β52₃₅, 53₂, 5 і 65₁.

⁴⁰ КВН, М.—Л., 1965, № 75 (IOSPE, II, № 19); пор. А. И. Болтунова, Т. Н. Книпович. Очерк истории греческого лапидарного письма на Боспоре.— НЭ, III, М., 1962, стор. 17, рис. 7.

⁴¹ IOSPE, I², № 402, рис. на стор. 358.

честь каллатійця Гефестіона⁴². З другого боку, протогенівський напис, безумовно, молодший від месембрійського документа, в якому згадується фракійський цар Садала (між 280 та 270 рр. до н. е.)⁴³, та від горгіппійського агоністичного каталогу першої половини III ст. до н. е.⁴⁴ Дуже ймовірно, що він молодший і за істрійський декрет на честь Діогена сина Діогена (друга половина III ст. до н. е.)⁴⁵ або за херсонеський напис на пошану історика Сіріска (кінець III ст. до н. е.)⁴⁶. При загальній близькості письма двох останніх документів до письма декрету на честь Протогена ми знаходимо в останньому ширшу Е, А з горизонталлю, П завжди з укороченою правою вертикаллю і криючою горизонталлю, яка не виходить за межі обох гаст, більш архаїчну N, меншу прикрашеність апексами всього шрифту і т. ін. Тому вже на підставі перелічених аналогій було б важко погодитися з тими, хто приймає 180—179 рр. до н. е. за *terminus a quo* документа⁴⁷; навпаки, ці роки можна було б розглядати певніше як *terminus ad quem*.

Порівняння протогенівського декрету з написами Ольвії III—II ст. до н. е., кількість яких за останні роки відчутно зросла, дозволяє, на нашу думку, ще більше звузити межі того періоду, до якого треба його віднести з найбільшою вірогідністю. Так, з першого погляду можна зробити висновок, що він значно молодший від присвяти фіасітів, яка на підставі зіставлення з ольвійськими документами датується першою половиною III ст. до н. е.⁴⁸ Далі для великого уламка напису на честь синів херсонесця Аполлонія, який відноситься до часів, близьких середині III ст. до н. е.⁴⁹, властиві в цілому давніші форми літер (П з укороченою правою вертикаллю, але з криючою горизонталлю, яка не виходить за межі мачт, широка N з піднятою правою половиною, K з порівняно довгими нахиленими лініями, досить широка E), проте у цьому напису вже спостерігається зменшення розмірів Θ і O, з'являється ледве помітний вигин прямих ліній, е апекси і т. ін. Звертаючись до декрету на честь херсонесця Діонісія, датування якого останньою чвертю і навіть кінцем III ст. до н. е. не викликає розбіжності у науковій літературі⁵⁰, бачимо, що горизонталь П виходить за межі правої, трохи укороченої вертикалі, але не виходить за межі лівої⁵¹, А дістає характерну зігнутість горизонталі, Λ втрачає пропорції рівнобічного трикутника, бокові мачти M стають майже паралельними і т. ін. Все це не залишає, на перший погляд, ніякого сумніву, що протогенівський декрет, у якому, як зазначено вище, зустрічається А з переламаною горизонталлю, а горизонталь П виходить за межі

⁴² D. M. Pippidi. Documente epigrafice inedite.—«Histria», I, București, 1954, стор. 487, № 2, рис. 2.

⁴³ IGB, I, № 307, табл. 81.

⁴⁴ КБН, № 1137 (IOSPE, IV, № 432).

⁴⁵ D. M. Pippidi. Documente epigrafice inedite.—«Histria», I, стор. 476, № 1, рис. 1.

⁴⁶ IOSPE, I², № 344, стор. 290, рис. на стор. 290.

⁴⁷ Ф. Слюсаренко. Грецько-скитські взаємовідносини II ст.—36. на пошану Т. Г. Масарика, ч. I, стор. 276.

⁴⁸ А. А. Белецкий. Греческая надпись на базе статуи из Ольвии.—ВДИ, 1955, № 2, стор. 180—181; пор. Т. Н. Книпович. Эпиграфические находки из раскопок Ольвии.—СА, XXVIII, М., 1958, стор. 165, рис. 1.

⁴⁹ Е. И. Леви. Новая ольвийская надпись из раскопок 1951 г.—ВДИ, 1953, № 1, рис. на стор. 177; ії ж. Ольвийская агора.—МИА, № 50, стор. 97, 98, рис. 63; пор. Т. Н. Книпович. Эпиграфические находки из раскопок Ольвии.—СА, XXVIII, стор. 167.

⁵⁰ Е. И. Леви. Ольвийский декрет из раскопок 1949 г.—ВДИ, 1951, № 1, стор. 145; ії ж. Ольвийская агора.—МИА, № 50, стор. 100, рис. 64; пор. Т. Н. Книпович. Эпиграфические находки из раскопок Ольвии.—СА, XXVIII, стор. 167.

⁵¹ Таку форму П спостерігаємо у Мілеті в документах, що датуються останнім десятиріччям III ст. до н. е.; див. G. Kawerau, A. Rehm. Das Delphinion in Milet, Berlin, 1914, № 146, стор. 332, рис. 83; № 147, стор. 336, рис. 84.

обох мачт, молодший від усіх перелічених документів і мусить знайти собі місце вже серед написів II ст. до н. е. Однак справа не вирішується з такою простотою, насамперед тому, що ольвійське лапідарне письмо II ст. до н. е. відзначається певною складністю.

Найхарактернішим типом ольвійського письма II ст. до н. е. є, звичайно, курсивний шрифт, зразком якого може служити, насамперед, великий каталог ольвійських громадян⁵². В. В. Латишев, як ми бачили, вважав за можливе датувати цей список громадян III ст. до н. е. і навіть першою його половиною. Проте не можна не погодитися, що в такому разі довелось б визнати, ніби в Ольвії лапідарне письмо розвивалося зовсім не так, як в усьому іншому грецькому світі⁵³. В дійсності список ольвіополітів відноситься, без усякого сумніву, до II ст. до н. е. Його характерний шрифт датується серединою, можливо, навіть другою половиною цього століття⁵⁴; в усякому разі він не пізніший другої чверті. Це примушує знижувати й дати тих епіграфічних документів, у яких з'являються перші елементи курсиву; до них відносяться декрет на честь Протогена і постанова колегії Сімох, яку В. В. Латишев вважав трохи старшою за протогенівський декрет⁵⁵. Цей висновок про відносно однакову хронологію обох останніх написів, на наш погляд, цілком правильний: хоча у постанові Сімох курсивна форма окрема, але Θ і Ο лише у деяких випадках зменшують свої розміри, М, Ν, Π зберігають форми, близькі до відповідних літер у декреті на пошану синів херсонесита Аполлонія, А має ледве вигнуту донизу горизонталь і т. ін. Якщо останній декрет датується початком другої половини III ст. до н. е., а декрет на пошану херсонесита Діонісія — кінцем цього ж століття, то постанова Сімох з найбільшою вірогідністю може бути віднесена до останніх років третьої або початку останньої чверті III ст. до н. е. Таким чином, декрет на честь Протогена може бути віднесений приблизно до передостаннього десятиріччя III ст. до н. е. на основі палеографічних ознак письма.

До цього треба додати, що поряд з написами, виконаними курсивним шрифтом⁵⁶, до II ст. до н. е. відносяться й документи, витримані в традиціях лапідарного письма минулих століть. Вони розвивають ті особливості, які вперше з'являються у вже згаданому декреті на честь херсонесита Діонісія. Таких документів небагато. Всі вони визначаються прямизною лінією і характерною сухістю різця, що затруднюють їх точне датування в межах II і першої половини I ст. до н. е. Відзначимо невелику за розмірами, проте прекрасно вивчену, саме з палеографічного боку, присвяту Полімеда⁵⁷ і великий, але дуже пошкоджений декрет на честь Нікерата⁵⁸, найімовірнішою датою яких є останнє десятиріччя II ст. до н. е. Тут ми знаходимо подовжені по вертикалі пропорції більшості літер, А з переламаною під прямим кутом горизонталлю, великі Θ і Ο, своєрідну М зі скошеними або паралельними мачтами і гострокутною, піднятою середньою частиною, Π з укороченою приблизно на третину правою гастрою і виступаючою

⁵² IOSPE, I², № 201.

⁵³ Т. Н. Книпович. Население Ольвии VI—I вв. до н. э. по данным эпиграфических источников.— МИА, № 50, стор. 130.

⁵⁴ Там же, стор. 131; пор. Е. И. Леви. Ольвийская агора.— МИА, № 50, стор. 104.

⁵⁵ IOSPE, I², № 76; пор. В. В. Латишев. Исследования..., стор. 101.

⁵⁶ Крім списку ольвіополітів (IOSPE, I², № 201) і недавно виданих уламків декретів (Е. И. Леви. Ольвийская агора.— МИА, № 50, стор. 102, № 3, рис. 65; і і ж. К истории торговли Ольвии в IV—III вв. до н. э.— СА, XXVIII, стор. 235, табл. II, 1; і і ж. Две ольвийские надписи с упоминанием храма Аполлона.— КСИА АН СССР, вып. 85, М., 1963, стор. 8, рис. 1; сюди треба віднести і присвяту Матері богів, яку В. В. Латишев датував римським часом (IOSPE, I², № 192).

⁵⁷ А. А. Белецкий. Надпись Полимеда из Ольвии.— ВДИ, 1956, № 3, стор. 137—138, рис. 1; Е. И. Леви. Ольвийская агора.— МИА, № 50, стор. 107, № 6.

⁵⁸ IOSPE, I², № 34, табл. II.

з обох боків горизонталлю, прикрашеною праворуч звернутою донизу рисою, і т. ін. Ці характерні ознаки склалися в ольвійському письмі порівняно пізно; перехідними рисами від написів III ст. до н. е. до документів цієї групи позначений один з небагатьох ольвійських метричних написів II ст. до н. е.⁵⁹, у якому, однак, не помітно близьких до протогенівського декрету особливостей шрифту.

Все викладене вище приводить до висновку про те, що з останньої чверті III ст. до н. е. розвиток письма в Ольвії йшов двома паралельними напрямками: шляхом наближення до курсиву і шляхом формування того прямокутного, дещо знеосібленого шрифту, який був успадкований майстрами римського часу від їх попередників. Декрет на честь Протогена стоїть біля початків цього поділу; він позбавлений характерних ознак як першого, так і другого типу письма, проте за усім своїм складом і обрисом стоїть ближче до курсивних написів, ніж до документів другої з описаних груп. З порівняння дат всіх перелічених вище епіграфічних документів видно, що час складання протогенівського декрету дуже близький до 200 р. до н. е., причому це скоріше перші роки II ст. до н. е., ніж останнє десятиріччя III ст. до н. е.

Слід додати, що О. М. Зограф у свій час вважав, ніби «безпосередня зустріч» у протогенівському декреті золота з міддю «без посередницької ролі срібла» підтверджує хронологію, встановлену для документа В. С. Шмідтом⁶⁰. Але нам вже доводилося висловлюватися з приводу того, що у першій половині III ст. до н. е. ольвіополіти продовжували випуск срібної монети, який припинився лише в останній третині цього століття⁶¹; особливе значення має факт перекарбування статерів із зображеннями Деметри і орла з дельфіном у лапах новими штемпелями із зображеннями Геракла і палиці у вінку: адже монети першого типу сам Зограф відносив до IV ст. до н. е., тоді як монети другого типу він датував вже II ст. до н. е.⁶² Однак факт перекарбування примушує відносити монети з Гераклом ще до III ст. до н. е., і перерва у карбуванні срібла припадає, таким чином, не на III ст. до н. е. в цілому, а лише на його останні десятиріччя і першу чверть II ст. до н. е., тобто саме на той час, до якого віднесено декрет на честь Протогена на підставі зовсім інших міркувань.

П. О. КАРЫШКОВСКИЙ

К ВОПРОСУ О ДАТЕ ОЛЬВИЙСКОГО ДЕКРЕТА В ЧЕСТЬ ПРОТОГЕНА

Резюме

Вопрос о дате ольвийского декрета в честь Протогена представляет большой интерес для изучения истории античного Причерноморья. Однако в определении времени этого документа среди ученых нет единого мнения: одни склонны относить его к первой половине III в. до н. э. (до 260 г. до н. э.— М. И. Ростовцев), другие — ко второй четверти II в. до н. э. (после 180 г. до н. э.— Э. Г. Миннз).

⁵⁹ IOSPE, I², № 238, рис. на стор. 246.

⁶⁰ А. Н. Зограф. Античные монеты.— МИА, № 16, М., 1951, стор. 129—130.

⁶¹ П. И. Карышковский. З истории монетной справы та грошового обігу в Ольвії.— Археологія, т. XI, К., 1957, стор. 48; його ж. Серебряные монеты Ольвии из раскопок 1957 г.— НЭ, II, М., 1960, стор. 14.

⁶² А. Н. Зограф. Вказ. праця, стор. 126, 135; П. О. Карышковский. Серебряные монеты Ольвии из раскопок 1957 г.— НЭ, II, табл. II, 3—6.

Долгое время декрет в честь Протогена датировался исключительно на основании анализа сохранившихся в нем этнических терминов, причем еще в прошлом веке наметились взаимоисключающие точки зрения относительно принадлежности упоминаемых в декрете «галатов» к числу кельтских или германских племен. В. В. Латышев, изучивший памятник в 80-х годах XIX в., примкнул к сторонникам первого взгляда и, исходя из данных ольвийской просопографии и палеографических наблюдений, стремился подкрепить датировку декрета серединой III в. до н. э. Однако находки новых эпиграфических документов и углубленное изучение истории древних племен Юго-Восточной и Центральной Европы ослабили аргументацию В. В. Латышева. Они заставляют пересмотреть вопрос о дате декрета прежде всего на основании тщательного анализа его письма, тем более, что археологические данные делают маловероятным отнесение к III в. до н. э. документа, в котором столь ярко, хотя и немногословно обрисовано бедственное положение ольвиополитов.

Во второй части статьи подробно рассмотрены просопографические аргументы В. В. Латышева и показана несовместимость имеющихся просопографических данных с той датой документа, которую отстаивал последний. С другой стороны, изучение особенностей письма декрета в честь Протогена в связи со всей эволюцией ольвийского лапидарного письма с конца IV до конца II в. до н. э. заставляет считать наиболее вероятной датой декрета первое десятилетие II в. до н. э.